

УДК 340.1(477)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ ГЕНЕЗИСУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

GENERAL DESCRIPTION OF THE STAGES OF THE GENESIS OF THE LEGAL SYSTEM: HISTORICAL AND THEORETICAL ASPECTS

Мірошниченко М.І.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті надано загальну характеристику етапів генезису правової системи в історико-теоретичному аспекті, яка є базовою у вирішенні найбільш дискусійних питань про природу, закономірності й особливості, неперервність розвитку, зв'язок із державою та суспільством національних правових систем і про часові параметри відліку початку їхньої історії.

Ключові слова: генезис правової системи, генетичний зв'язок, етап.

В статье осуществлена обобщающая характеристика этапов генезиса правовой системы в историческом и теоретическом аспектах, которая служит основой решения наиболее дискуссионных вопросов о природе, закономерностях и особенностях, непрерывности развития, связи с государством и обществом национальных правовых систем и о часовых параметрах отсчета начала их истории.

Ключевые слова: генезис правовой системы, генетическая связь, этап.

The article gives a summary description of the stages of the genesis of the legal system in the historical and theoretical aspects. It serves as the basis of discussion in the decision of questions of nature, about the patterns and characteristics of the national legal systems, their relationship with society and the state, the beginning of the history of origin.

Key words: genesis of the legal system, genetic link, stage.

Постановка проблеми. Узагальнена характеристика етапів генезису правової системи в історико-теоретичному аспекті є важливою основою вирішення найбільш дискусійних питань про природу, закономірності й особливості, неперервність у розвитку національних правових систем, темпоральних точок відліку їхньої історії, зв'язку з державою, суспільством тощо.

Українська юридична наука володіє значним досвідом наукового пізнання правової системи традиційно в предметному й функціональному вимірах, що дозволяє сформулювати гранично абстрактне поняття правової системи, наповнити його формально-юридичними та соціологічними характеристиками. Проблема полягає в тому, що ці характеристики є індивідуальними до національних особливостей, отже, далеко не всі показники, які характеризують правову систему щодо конкретності, унікальності, специфічності, історико-правових та етнокультурних особливостей становлення й розвитку, можна отримати в зазначеній площині. Ці показники формуються в процесі генезису, що має системний характер, отже, є відповідно структурованим. Щодо цього слід зауважити, що в методологічному аспекті саме структура генезису системи є фактором її оновлення: кількісних і якісних перетворень, переходу від одного якісного стану до іншого.

У філософській та історичній літературі для аналізу послідовного, неперервного процесу якісних змін об'єкта пізнання в ході еволюції й розвитку традиційно вживається

поняття «етап». Завдяки історичній спадкоємності в часі кожний новий етап виникає на основі попереднього, зберігає значну частку компонентів, притаманих попереднім етапам, і започатковує інший, більш зрілий стан об'єкта дослідження [1, с. 20]. Орієнтація наукових пошуків на тематику етапів генезису правової системи розширює поле зору дослідника завдяки застосуванню концепції генетичних зв'язків між етапами генезису й спадкоємності ступенів розвитку, послідовності історичних і логічних форм у часі. Згідно з оцінкою теоретика права В. Сиріх, генезис – це історія виникнення (зародження й становлення), розвитку та трансформації правової системи, виражена в органічній єдності кількісно відмінних історичних етапів, що перебувають у генетичному зв'язку між собою. Учений наголошує: «Генетичний зв'язок – це співвідношення, взаємодія генезису в цілому з його компонентами, а також відношення між станом, що відбувся в розвитку досліджуваного об'єкта, і минулими історичними етапами. <...> Характеризує внутрішні процеси розвитку, «саморуху» явища, тому не ототожнюється з іншими зв'язками, у тому числі причинно-наслідковими, що перебувають зовні та справляють певний вплив на розвиток цього явища» [2, с. 88]. З огляду на викладене генезис правової системи, гіпотетично, має інформаційно задану генетичну основу, що забезпечує неперервність цього процесу, демонструє єдність минулого, сучасного й майбутнього, а універсальною властивістю його структурування виступає інформа-

ція. У цьому разі є всі підстави кваліфікувати зв'язок між етапами генезису правової системи як інформаційний, що змістовно співвідноситься з основними положеннями законів збереження інформації, системності інформації та принципу збереження систем [3].

З огляду на сказане ми аналізуємо генезис правової системи в органічному зв'язку із суспільством, правом, державою та розуміємо його як багатовступінчатий, нелінійний процес якісних змін у часі, яких зазнає правова система у своєму історичному розвитку в межах певного соціокультурного середовища [4, с. 238–258].

Питання, які мають значення з позиції з'ясування основних теоретико-методологічних підходів до дослідження генезису правової системи як функціональної цілісності в контексті її становлення, виникнення, функціонування й розвитку, аналізуються в працях В. Бабкіна, С. Гусарева, В. Журавського, А. Зайця, О. Зайчука, А. Козловського, М. Козюбри, А. Колодія, О. Костенка, Л. Луць, С. Максимова, О. Мурашина, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, О. Скакун, С. Харитонова та інших українських учених.

Водночас слід визнати, що в сучасній юридичній літературі аналіз етапів генезису правової системи в історико-теоретичному аспекті цілеспрямовано не проводився.

Мета статті – дати загальну характеристику етапів генезису правової системи в межах розробленої нами трьох-етапної схеми генезису правової системи, яка включає примітивний (початковий), проміжний і сучасний етапи цього процесу. Кожний з етапів співвідноситься з фазами становлення й розвитку права як соціального інституту, конкретними стадіями його еволюції, історичними й політико-правовими формами еволюції суспільства та процесом інституціоналізації владно-правових структур (в епоху потестарності й державно-правової організації суспільства) [5].

Виклад основного матеріалу. Насамперед зауважимо, що кореляція генезису правової системи у відповідних історичних формах з історичними й політико-правовими формами еволюції суспільства дає підстави для гіпотетичного припущення, що початок примітивного (початкового) етапу генезису правової системи збігається з початком соціокультурного становлення людства, прикметною рисою якого є процес соціалізації (згідно з домінуючою в науці концепцією механізму функціонування суспільства Т. Парсонса соціалізація є основою найскладнішого комплексу механізмів функціонування суспільства, зорієнтованого насамперед на контроль за людиною). Для цього етапу характерна історична форма архаїчної (міфологічно-сакрально-ритуальної) правової системи, основу якої складали засоби саморегуляції первісного суспільства (у соціокультурному контексті – стадія еволюції традиційного права). Її ядром було архаїчне (традиційне) право, яке зароджувалось у надрах реально існуючих і визнаних самим суспільством відносин [6, с. 99–100]. Архаїчні правові системи формувались об'єктивно шляхом повністю не усвідомлюваного, повільно плинного процесу закріплення певних форм поведінки й адаптації до природного та культурного середовища з мінімальним ризиком, до будь-яких потрясінь і зрушень, які загрожували б існуванню первісних колективів.

В умовах неолітичної революції, а саме на перехідному етапі суспільства від первісності до цивілізації, архаїчні правові системи трансформувались у ранні звичаєво-правові системи, які у функціональному плані вже мали в зародку два рівні: соціальний (саморегулятивний) і владно-організаційний (формальний, юридичний).

Гіпотетично на перехідному етапі від первісності до цивілізації, в умовах неолітичної революції, архаїчна правова система досягла таких явищ:

а) ефекту емерджентності внаслідок диференціації (з наступною інтеграцією в нові структури) правового впливу (поява правового регулятора, який виокремився із системи соціального регулювання);

б) завершення процесу диференціації мононорм;

в) рівня трансформації ідеології потестарності в правову ідеологію, поява якої зафіксувала здатність людей мислити юридичними абстракціями; зародження інституту прав власності на землю;

г) розроблення правил розподілу й користування землею, чим було започатковано тенденцію до появи приватного та публічного права;

г) умов належного регулювання майнового стану членів сім'ї, а також сакрально-керівного статусу носіїв громадських обов'язків і функцій (організаційних, розподільних, військових, судових, культово-обрядних); запровадження нових, зміни й уточнення санкцій за порушення чи ухилення від вимог звичаю або адміністративного розпорядження чиновного представника влади тощо.

Характерною особливістю неолітичних культур зі складно структурованою соціальною організацією було те, що в їх координатах могли одночасно функціонувати, взаємоперекриваючи одна одну, декілька звичаєво-правових систем, оскільки структурні зв'язки (особливо пізньопервісних суспільств, коли закладалися основи правового регулювання) будувалися зазвичай на двох принципах (сегментації та солідарності), що саме вимагало відповідних, заснованих на звичаї механізмів регулювання [6, с. 103–104]. В умовах дії принципу сегментації соціальна група керувалась власними правовими звичаями. В умовах дії принципу солідарності група вдавалась до звичаїв, запроваджених більш широким соціальним утворенням (союзом племен, конфедерацій, регіональних утворень тощо). Бувало, що окремі правові системи покривали великі обшири ойкумени, проте, як правило, існували не монополюючи й без відкритого протистояння з іншими регулятивними системами, які функціонували в тому ж просторі.

Якісні перетворення, яких зазнавала правова система в процесі еволюції й розвитку вже на проміжному етапі, відбувались під знаком трансформації звичаєво-правових систем у сучасні інтегровані національні правові системи. Цей етап співпадає з розвитком феодального суспільства й феодальної державності та корпоративного (станового) права, яке ще остаточно не втратило традиційний (общинно-звичаєвий) характер (у соціокультурному аспекті це перехідна стадія від традиційного до класичного права). Мова йде про те, що в епоху феодалізму правова система продовжувала еволюціонувати у формі звичаєво-правової системи, стрижнем якої залишались реально існуючі та визнані самим суспільством відношення. Однак прикметно, що вони вже засновувались на індивідуалізованих за становим чи професійним принципом правах і привілеях. Основною рисою середньовічних (феодальних) правових систем була відсутність внутрішньої єдності, що перешкоджало прогресивним змінам у праві.

Найхарактернішою особливістю проміжного етапу генезису є існування двох паралельно діючих систем права: усного звичаєвого права та писаного права у формі перших писаних законодавчих кодексів. Водночас навіть найбільш систематизовані з них вирізнялися казуїстичністю, відсутністю меж між правом як об'єктивною нормою та правом як правомочністю. Норма права загальною характеру не відрізнялась від конкретного її застосування; відповідно, нероздільною була діяльність судді та законодавця, не існувало чіткої межі між публічним і приватним правом тощо. Для набуття цими гранями правової форми чіткості й однозначності знадобився тривалий історичний процес правових трансформацій.

Тривалий процес трансформації звичаєво-правових систем в інтегровані національні правові системи означувався тим, що суспільні відносини, які підпорядковувались безпосередньо соціальному регулюванню, поступово набували особливої абстрактної форми, специфічної структури (мова йде про структурування суспільних відносин у контексті предмета правового регулювання). Від-

повідно, індивідуальні й казуальні рішення, які в різних формах фіксувалися як традиції та звичаї, поступово як у свідомості людей, так і в реальній дійсності закріплювалися як загальні правила поведінки, що вимагали офіційного визнання й захисту. У такий спосіб поступово закладалися підвалини формування спеціального механізму вирішення юридичних справ і здійснення покарань. Виникла особлива верства людей, які здійснювали функції юридичної діяльності: розшукової, судової, слідчої, касаційної тощо.

У цілому в межах проміжного етапу генезису правових систем здійснювався відбір, лімітувались умови й межі майбутньої автономізації саморегулятивного (соціального) та владно-організаційного (юридичного) рівнів інтегрованої національної правової системи. Закладалися основи нормативно-правового комплексу, який інтегрував адекватно до нових потреб суспільства елементи самоорганізаційних і владно-правових механізмів потестарності з елементами нових структур державно-правової організації суспільства.

Сучасний етап генезису – це етап розвитку інтегрованих національних правових систем, який співвідноситься зі стадією загальнодержавного розвиненого права (у соціокультурному контексті – стадія розвитку класичного права, формування й утвердження принципів посткласичного права). Визначальною його характеристикою є остаточний вихід правових систем зі стану початкових, примітивних форм еволюції й розвитку, досягнення ними високого рівня структурно-функціональної упорядкованості та перетворення на самостійний і своєрідний правовий феномен особливого змісту, вираженого в єдності внутрішньозв'язаних і взаємообумовлених протилежностей: природно-правового та позитивного начал.

Початок формування й розвитку сучасного етапу генезису інтегрованих правових систем співпадає зі становленням і розвитком буржуазного (індустріального й постіндустріального) суспільства, формуванням націй, остаточним оформленням національних держав. У формуванні інтегрованих правових систем значну роль відіграє держава. Вона безпосередньо «створює» спеціально-юридичне (законодавче) право та забезпечує його виконання. Оскільки юридичне право регулює найбільш важливі сфери суспільного буття, воно починає домінувати над усіма іншими формами регулювання суспільних відносин. У результаті цього посилюється тенденція до юридичної централізації права, активізується процес юридизації суспільного життя. Завдяки юридичній централізації долається партикуляризм у праві. Юридизація суспільного життя полягає в тому, що всі соціальні регулятори неюридичного характеру починають оцінюватися крізь призму юридично-правової політики держави [7, с. 144].

У процесі юридичної централізації права та юридизації суспільного життя закладалась об'єктивна основа формування в правовій системі комплексу багаторівневих та ієрархічно залежних зв'язків, у якому зв'язки позитивного права в єдності з юридично значимими реаліями складали (у функціональному відношенні) єдиний системний комплекс (юридичну підсистему), здатний забезпечити системний ефект засобами правового впливу й правового регулювання.

З виникненням юридичної підсистеми вступили в дію закономірності її власного розвитку, які існували до цього як тенденції. Зокрема, остаточно сформувалась державно-правова закономірність наявності в сторін – суб'єктів правовідносин – взаємних прав та обов'язків. Остаточно завершився процес виокремлення з релігійних і моральних форм свідомості самостійної форми суспільної свідомості – правосвідомості, яка в особливий спосіб пояснює й оцінює поведінку людей у суспільстві з позиції їх прав та обов'язків.

Стрижень інтегрованих національних правових систем складають суспільні відношення, засновані на принципах

індивідуалізму, розкріпачення особистості, звільнення її від корпоративних, станових та інших умовностей. Станово-корпоративні інтереси, цінності й права, які визначали специфіку функціонування звичаєво-правової системи, заснованої на традиційному праві, поступилися інтересам, цінностям і правам людини й громадянина, підкріпленим і гарантованим законодавством, що врегульовує відносини в публічній і приватній сферах суспільного життя. В. Стьопін пише: «Якщо в традиційних культурах статус особистості визначається через включення її в суворо визначені (і часто від народження задані) сімейно-кланові, кастові й станові відношення, то в техногенній цивілізації як ціннісний пріоритет утверджується ідеал вільної індивідуальності, автономної особистості, яка може інтегруватися в різні соціальні групи на рівних правах. З таким розумінням поєднані пріоритети індивідуальних прав і свобод людини, які були невідомими традиційним культурам» [8, с. 25].

Найважливішими принципами інтегрованих правових систем стають принципи верховенства права, розподілу влади, верховенства закону тощо. Серед них найважливішим виступає принцип правової свободи у формі свободи підприємництва, свободи торгівлі, свободи конкуренції та інших економічних і соціальних свобод, які у свою чергу не можливі без політичної свободи. Важливим принципом, що прямо кореспондується з принципом правової свободи, є принцип законності як умова реалізації політичних і громадянських прав, гарантії демократичних інститутів влади, а також стабільності економічних зв'язків та економічного обігу.

Завдяки конституційному закріпленню наведених принципів склалась об'єктивна основа для формування в правовій системі сталих якостей комплексу багаторівневих та ієрархічно залежних зв'язків, у якому зв'язки загальносоціального права разом із засобами правового впливу, нормативно-інституційних гарантій природних прав людини й громадянина, інститутами громадянського суспільства, що обмежують державну владу, утворюють соціальний рівень правової системи. Останній набуває властивостей автономного утворення та співвідноситься з природно-правовим началом у правовій системі. Прикметною рисою соціального рівня правової підсистеми є існування норм права (звичаєвого, релігійного, корпоративного), які можуть функціонувати й без втручання держави під впливом громадської думки. У цілому функціонування соціального рівня забезпечується в процесі соціальної комунікації.

Принагідно зауважимо, що на сучасному етапі розвитку суспільства посилюється функціональна роль соціального рівня правової системи. Процес цей має об'єктивний характер, пов'язується з видозміною окремих соціальних функцій права. Окрім очевидної та важливої ролі останнього у врегулюванні конфліктів і підтримці соціального контролю в суспільстві за допомогою правил і вимог правового призначення, зростає роль функції соціального захисту в різних організаційних формах і процедурах недержавного характеру [9, с. 700].

Висновки. Таким чином, процес генезису правових систем складається з трьох етапів: примітивного (початкового), проміжного та сучасного. Кожний етап співвідноситься зі стадіями становлення й розвитку права як соціального інституту та з історичними й політико-правовими формами еволюції суспільства.

Примітивний (початковий) етап генезису співпадає з початком соціокультурного становлення людства та процесу соціалізації й еволюції архаїчного права. Історичною формою початкового етапу генезису була архаїчна (міфологічно-сакральна-ритуальна) правова система, яка в умовах неолітичної революції трансформувалась у ранню звичаєво-правову систему.

Проміжний етап генезису співпадає з розвитком феодального суспільства, феодальної державності й корпоративного (станового) права, яке ще остаточно не втратило

традиційний (общинно-звичаєвий) характер. Історичними формами проміжного етапу генезису були ранні та розвинені звичаєво-правові системи.

Сучасний етап характеризується досягненням правовою системою високого рівня структурно-функціональної впорядкованості, розвитку системних якостей шляхом найбільш повного набуття офіційною регулятивною сис-

темою юридичних властивостей, ускладненням функцій правової системи, скасуванням пережитків застарілих традиційних регулятивних форм і процесів. Правова система збагачується загальнолюдськими ціннісними орієнтаціями, посилює гарантії прав людини й правосуддя. Історичною формою сучасного етапу генезису є інтегровані національні правові системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Добрянов В. Методологические проблемы теоретического и исторического познания / В. Добрянов. – М. : Мысль, 1968. – 270 с.
2. Сырых В. Логические основания общей теории права : в 2 т. / В. Сырых. – М. : Юринформцентр, 2000. – Т. 1 : Элементный состав. – 2000. – 500 с.
3. Оноприенко Ю. Системно-информационная методология в современной науке / Ю. Оноприенко // Міжнародний науковий журнал «Наука та наукознавство». – 2008. – № 1(59). – С. 23–40.
4. Мірошніченко М. Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України : [монографія] / М. Мірошніченко. – К., 2010. – 367 с.
5. Мірошніченко М. Генезис правової системи: критерії структурування, етапи (питання теорії та історії) / М. Мірошніченко // Держава і право : зб. наук. праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 57. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – С. 10–15.
6. Мірошніченко М. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.) : [монографія] / М. Мірошніченко. – К. : Атіка, 2006. – 544 с.
7. Минахметов Р. Право и социальные нормативы общества / Р. Минахметов ; под ред. Ф. Раянова. – М. : ИД «Право и государство», 2005. – 216 с.
8. Степин В. Устойчивое развитие и перспективы цивилизации / В. Степин // Социальная политика и социология. – 2005. – № 1. – С. 20–41.
9. Графский В. Всеобщая история права и государства : учебник для вузов / В. Графский. – М. : НОРМА, 2002. – 730 с.